

GELECEĞE NOTLAR: HASANKEYF SÜLEYMAN HAN KÜLLİYESİ KORUMA ÇALIŞMALARI*

FUTURE NOTES: CONSERVATION EFFORTS OF HASANKEYF SÜLEYMAN HAN COMPLEX

Serap SEVGİ**

Öz

Tarihî Hasankeyf yerleşimi Ilısu Barajı gölü su seviyesinden etkilenmiştir. Baraj gölü alanında bulunan kültür varlıkları, suyun aşındırıcı etkisi, su basıncı ve dip akıntıları nedeniyle tahrip olduğundan kendi özgü durumları değerlendirilerek korunmaları için en uygun yöntemler belirlenmektedir. Yeni Hasankeyf ilçesinde Kültürel Yarımada oluşturulan Arkeopark, Tarihi Hasankeyf ilçesindeki anıtların taşınması ya da bir örneğinin inşasının yapılması yöntemlerine dayalı olarak, özgün konumlarındaki doku ilişkilerine göre tasarlanmıştır. Bu tasarımla, toplum ve kent belleğinde yer alan anıtların varlığını sürdürmesi ve kültürel süreklilikte oluşan kırılma etkisinin azaltılması hedeflenmiştir. Hasankeyf ilçesinde Aşağı Şehir'de bulunan sudan doğrudan etkilenen bazı kültür varlıklarının korunmaları için strüktürel bütüncül taşıma yöntemi uygulanarak yeni konumlarına nakledilmiştir. Sudan doğrudan etkilenen Süleyman Han Külliyesini oluşturan yapı topluluğunda ise yapım tekniği ve malzeme özellikleri nedeniyle, gömü ortamı oluşturularak gelecekte tekrar ortaya çıkarılacağı güne kadar in situ olarak korunmalarına yönelik çözümler üretilmiştir. Bu kapsamda; külliyein alçı kubbesi, kesme taştan inşa edilmiş olan çeşme ve avlu kapısı bloklara ayırarak, minaresi ise birim elamanlarına ayırarak taşıma yöntemiyle yeni Hasankeyf ilçesine taşınmıştır. Arkeoparkta özgün malzeme ve yapım tekniği kullanılarak yeniden bir örneği inşa edilen Süleyman Han Külliyesine yerleştirilmiştir. Bu çalışma ile gelecekteki koruma çalışmaları için Süleyman Han Külliyesine bilgi kaynağı oluşturulurken, yenilemez bir kaynak olarak kültürel mirasın korunması ve kültürel süreklilik üzerinde bayındırlık faaliyetlerinin oluşturduğu etkilerin azaltılmasına yönelik çabalara dikkat çekilerek, bu tür projelerin planlamasında farkındalık yaratılması da hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Hasankeyf, Yerinde Koruma, Taşıma, Kültürel Süreklilik

* Çalışma 18-19 Kasım 2023 tarihinde "ISARC 6th International Hasankeyf Scientific Research And Innovation Congress"de sözlü olarak sunulmuş, konre kitabında özeti yer almış, tam metni daha önce yayınlanmamıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Başak Cengiz Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.. ♦ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3049-5908> ♦ E-mail: serapsevgi06@gmail.com

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'ne, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na, Diyarbakır Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'ne, Ilısu Barajı ve HES Bilim Komisyonu üyelerine, Hasankeyf Kazı Başkanlığı'na, Hasankeyf Müze Müdürlüğü'ne, katkıda bulunan tüm bilim insanlarına, ana/alt yüklenici olarak görev yapan tüm şirketlere, katkıda bulunan tüm teknik personel ve çalışanlara teşekkür ederim.

ABSTRACT

The historical settlement of Hasankeyf has been affected by the water level of the Ilisu Dam reservoir. Cultural assets within the reservoir area have been damaged due to the erosive effect of water, water pressure, and bottom currents. Therefore, specific methods are being identified to assess their unique conditions and determine the most suitable ways to preserve them. The ArchaeoPark, established on the Cultural Peninsula in the new district of Hasankeyf, has been designed based on methods involving the relocation or construction of replicas of monuments in the historical Hasankeyf district, considering the original contextual relationships in their locations. With this design, the aim is to ensure the conservation of monuments embedded in the societal and urban memory, and to minimize the impact of disruptions in cultural continuity. In the Lower Town of Hasankeyf, where direct impact from water is present, a structural and integral relocation method has been employed to move certain cultural assets to new locations for their conservation. Within the architectural complex constituting the Süleyman Han Külliye, directly affected by water, solutions have been devised for their in-situ conservation, creating a burial environment, owing to the construction technique and material characteristics, until they are unearthed again in the future. In this context, the plaster dome of the complex, the fountain constructed from cut stone, and the courtyard gate were transported to the new district of Hasankeyf by dividing them into blocks, while the minaret was moved by separating its unit elements. These components were then integrated into the reconstructed Süleyman Han Külliye in the ArchaeoPark using original materials and construction techniques. The original plaster dome, on the other hand, is exhibited in the area created by covering the inner courtyard of the Hasankeyf Museum. The creation of a burial environment (fill layers) to protect a monumental structure represents a rare and unusual practice. To prevent deformations that may arise due to water pressure on the enclosed space and settlements caused by moisture in the fill, a Tumulus was formed by external and internal filling. This Tumulus, positioned on concrete supports, was encapsulated, and safeguarded with a shell made of glass fiber-reinforced concrete, ensuring protection. This study focuses on the in-situ conservation of the Süleyman Han Külliye and its remains, which are directly affected by the Ilisu Dam, to ensure their continued existence in the future. The aim is to construct an example of the Külliye in the ArchaeoPark, preserving the unique architecture and construction traditions specific to the region. In creating a reference point for future conservation efforts on the Süleyman Han Külliye, emphasis is placed on the role of cultural heritage as an irreplaceable resource, aiming to mitigate the impacts of development activities on cultural continuity. The intention is to raise awareness in the planning of such projects and contribute to efforts in preserving cultural heritage and minimizing the effects of development activities on cultural sustainability.

Key Words: Cultural Heritage, Hasankeyf, In-Situ Conservation, Relocation, Cultural Sustainability

Giriş

İlisu Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi'nin baraj gölünde bulunan Hasankeyf'in 1. ve 2. Derece Arkeolojik Sit alanındaki anıtlar ve kalıntıları su seviyesinden etkilenmiştir. Baraj gölü su seviyesi altında kalan kültürel alanlarda Dünya Baraj Komitesi (WCD)'nin yaptığı çalışmalara ve ülkemizde Keban (anıtlar), Birecik (Zeugma) ve Yortanlı (Allonai) gibi baraj alanlarından edilen tecrübeye göre; yıl içinde mevsimsel yağışlara bağlı yükselip alçalan baraj gölü su seviyesinin meydana getirdiği hareketler ve dalgaların kısa sürede yapı malzemelerini aşındırma etkisine neden olarak yapıların tahrip olmasını ve zaman içerisinde ayrışmalarına sonunda yıkılmalarına neden olduğunu ortaya koymuştur¹.

Diğer yandan bulunduğu su havzasının pH değeri asidik ya da alkali olması durumuna bağlı yapı malzemelerinde bozulmalara neden olmaktadır. Aynı zamanda baraj gölü üzerindeki suyun basıncı derin bölgelerde artmaktadır. Baraj gölü durgun su olmadığından, alçalıp yükseltme ya da yağışlar esnasında dalgalanmalarla su seviyesi ve değişken su basıncı oluşturmaktadır. Diğer yandan suyun kaldırma kuvveti nedeniyle kültür varlığının ayrışan parçaları daha hafif olması halinde yapıdan ayrılmasına neden olabilmektedir. Baraj gölünde teknelerin, depremler ve yahut fırtınaların oluşturduğu dalgalanmalar kültür varlıklarının yapı malzemelerinde aşındırma etkisi yaratmaktadır. Baraj su seviyesinin yıllık mevsimler etkileriyle değişmesi ve çeşitli nedenle oluşan yüzey dalgalanmaları nehir yatağından ve çevresindeki katı maddelerin aşınarak ve erozyon uğrayarak taşınmasına neden olmaktadır. Baraj rezervuar alanları zamanla taşınan bu maddeler ile dolarak işletme ömürleri kısalmakta diğer yandan kültür varlıklarının üzerinde ve çevresinde toplanmaktadır. Oluşan katmanın içeriği taşıdığı organik maddelerin de kültür varlıklarının birim malzemelerinde başlayarak olduğu bozulma etkisiyle ayrışmasına ve zamanla çözünüp kayıplarına neden olabilmektedir. Yapı birim malzeme ve bağlayıcıların diğer büyük sorunu olan tuz ise, baraj göllerinde yağış ve ısıya göre buharlaşmayla ilgilidir. Tuzlar baraj gölüne buharlaşma, yer altı suları, nehre bağlı diğer kollarda, yağışlar, çevredeki yerel kayaların yüzey suları ile yıkanması sonucu taşınabilmektedir². Bu sebeple bir koruma uygulaması yapılmadan su altında bırakılan kültür varlıklarının tahrip olduğu belirlenmiştir³.

Bu nedenle baraj alanlarında tarihi ve kültürel mirasa korunması çalışmaları önem kazanmıştır. Bu kapsamda Hasankeyf'te baraj gölü su seviyesinden etkilenen kültür varlıklarının yapı malzemesi ve tekniği ile korunma durumuna göre yapılan fizibilite çalışmalarına göre; hiçbir unsuru taşınamayacak olanlar "Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında mevcut yerinde korunması, taşınacak mimari elemanlar ise "Birim yapı elemanlarına ayırarak, bloklara ayırarak ya da bütüncül olarak tek parça halinde koruma ve kurtarma (taşınma) metotları belirlenmiştir⁴.

1 Özdoğan, 2015, 45.

2 Öztekin-Eke, 2014; 54-73.

3 WCD, 2001; Heritage at Risk 2001-2002: Dams and Cultural Heritage; Özdoğan, 2015, 45.

4 Sevgi, Çetin, Yılmaz, 2017, s.15

Taşınan yapılar yeni Hasankeyf ilçesinde, eski Hasankeyf ilçesine öykünen, analogisi yapılan bir topografya oluşturularak, mevcut konumlarındaki doku ilişkisi içerisinde montajı yapılması, bu dokuda taşınmayan anıtların ise deneysel arkeoloji çerçevesinde birebir aynı yapım malzeme ve inşa teknikleri kullanılarak inşa edilerek, kültürel süreklilikte oluşan kırılmanın giderilmesi, kent ve toplum belleğinde yer alması planlanmıştır. Bu ilkelerle tasarlanan Arkeopark'ın, bölgeye özgü mimari ve yapım geleneğini günümüze taşıyarak, ziyaretçilere geçmişin izini sürme ve anlama fırsatı sunması amaçlanmıştır.

Konum, Tarihçe Ve Mimari Tanımı

Hasankeyf “Kuzey Mezopotamya” olarak anılan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Dicle Nehri'nin kıyısında kurulmuş tarihi bir yerleşim yeridir. Mezopotamya, Roma, Bizans, İran ve Orta Asya kültürlerinin bulunduğu bu kent, Selçukluların 11. yy. sonlarında Anadolu'ya yerleşmesiyle başlayan Türkiye sentezinin başlangıç noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Ortaçağ şehri bütünlüğünü yansıtmaması nedeniyle, tarihsel ve arkeolojik açıdan önemlidir(Fot. 1).

Hasankeyf'in Dicle nehrinin iki yakasında konumlanan bölümü Aşağı şehir, Kale bölgesi ise Yukarı Şehir olarak bilinmektedir. Sultan Süleyman Han Külliyesi Aşağı şehirde yer almaktadır.

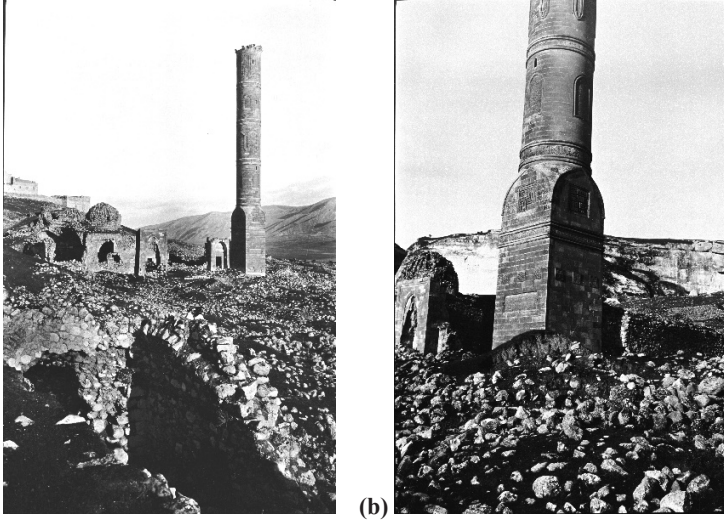

Fot. 1: Hasankeyf eski yerleşimi sit sınırları [Sevgi ve Yılmaz, 2022,180; KVMGM arşivi (2008-2021); Sevgi, Yılmaz ve Koparan, 2021, 1092.]

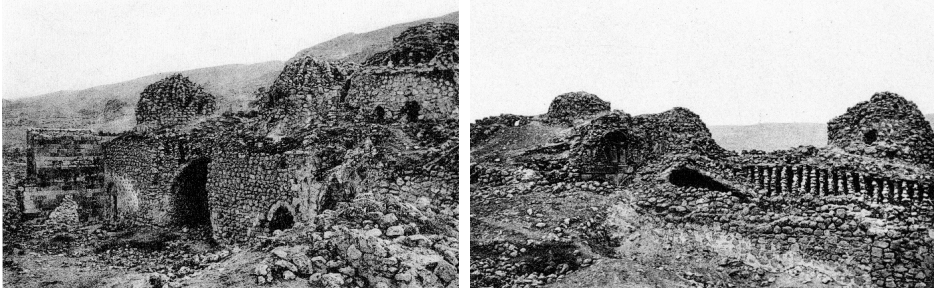
Kaynaklara göre; Süleyman Han Külliyesi olarak, eski medrese, mescit, medrese ve türbeleri (Şehabiye Medresesi) ve kapalı bir avlu olmak üzere üç ana bölümde inşa edilmiş olabileceği belirlenmiştir. Kare planlı avlusu ve minaresiyle Süleyman Han Külliyesi, hemen batısında yer alan ikinci avlu ve onu çevreleyen yapılarla birlikte, cami ve medreseden oluşan bir külliye görünümündedir. Kitabesine göre, Eyyübilerden Şehabeddin Gazi bin Muhammed 1350-54 M yılında camiyi, oğlu Süleyman doğu cepheadeki 809 H/1407 M yılında minareyi, 818 H/1416 M yılında çeşmeyi ve taç kapıyı

yaptırmıştır⁵. Albert Gabriel (1940) yapıyı cami ve tekke olarak niteler⁶.

Sultan Süleyman Han Külliyesi'nden, Cami'nin doğusundaki avlu kapısı ve köşesinde minare, çeşme, açık avlunun güney yönünde türbeler ve mescit, kapalı avlu ve batı yönünde medrese kalıntıları günümüze ulaşmıştır (Fot. 2-3).

Fot. 2: a. Süleyman Han Külliyesi ve kalıntıları doğu cephe, b. Minare yakın plan (Belle, 1911.)

Fot. 3: a. Süleyman Han Külliyesi ve kalıntıları güney, b. Avlunda ön cephe (Gabriel, 1940, PL XLVI 6 ve XXXVII)

Külliyenin batı bölümündeki medresenin büyük kısmı mevcut evlerin altında kaldığından, baraj öncesinde kazıları tamamlanamamıştır. Revaklı bir avlunun çevresinde öğrenci hücreleri, güneyinde mescidi bulunmaktadır. Avlunu ortasında bir havuz yer almaktadır.

5 Uluçam: 2020: 39-42

6 Gabriel 1940

Doğu yönde avlu çevresinde doğu yönünde minare, avlu taç kapısı ve anıtsal çeşmesi, güneyinde medrese, mescit ve türbelerden oluşan bölümün dışında avlu çevresinde üç yönde revaklı medrese hücrelerinden oluşmaktadır. Kuzey revakı yüzyıllar içinde konut dokusu nedeniyle tahrip edilmiştir. Ancak batı yöndeki medrese hücreleri kalıntı şeklinde varlığını sürdürmüştür. Avlunun güneyinin orta aksındaki geniş eyvanın iki yanının sağında Süleyman Han ve çocukları diğerinde batısında Şehabettin Gazi ve kardeşlerinin ait mezarların bulunduğu türbeler yer almaktadır. Önceden medrese odaları olan bu türbe mekânları yüksek kasnak ve kubbe eklenmesiyle oluşturulmuştur (Fot.4) (Şek.1).

Fot. 4. Süleyman Han Külliyesi baraj su tutmadan önce genel görünüm **Şek. 1.**Süleyman Han Külliyesi ve kalıntıları plan (Sayka Mimarlık, 2008.)

Orta eyvandan bir kapıyla sivri beşik tonozlu olduğu kalıntılardan anlaşılan mescit (harim) kısmına geçilmektedir. Kible duvarında kesme taştan bir mihraba sahiptir. Geometrik ve bitkisel süslemeli ve mukarnas kavsaralı mihrabı bezeme programında inceliği ortaya sermektedir⁷.

Sultan Süleyman Han döneminde yapıya eklenen minare, çeşme ve minarede görülen yatay bezeme unsurlarının, dört merkezli kemerlerin, mukarnas, kufi birbirine kenetli ve geçmeli bezemelerin daha önceden Hasankeyf'te bilinmediği, Mardinli ve Halepli sanatkârla etkileşimle bu bölgeye geldiği düşünülmektedir⁸.

Şehabiye Medresesi ile birlikte tasarlanan doğudaki medreseden batıdaki medreseye geçiş sağlayan orta mekân kapalı avlu işlevine sahiptir. Kubbesi içten mukarnas dolgulu alçıdan, dışta ise moloz taş ile kaburgalı şekilde inşa edilmiştir. Yöresel cas bağlayıcı malzeme bu yapıda sadece kubbeye değil taamında kullanılmıştır. Güney yönünde almaşık iki renkli Zengi üslubunda mihrabı bulunmaktadır⁹.

Külliyenin Suriye'deki Zengi, Eyyubi ve Memluk mimarlık geleneklerine uyan; minaresi – anıtsal taç kapısı – çeşmesi düzgün kesme taş bloklarla, ana ibadet alanı ise

7 Uluçam, 2020, 39-40.

8 Sturkenboom, Ilse:2009,464.

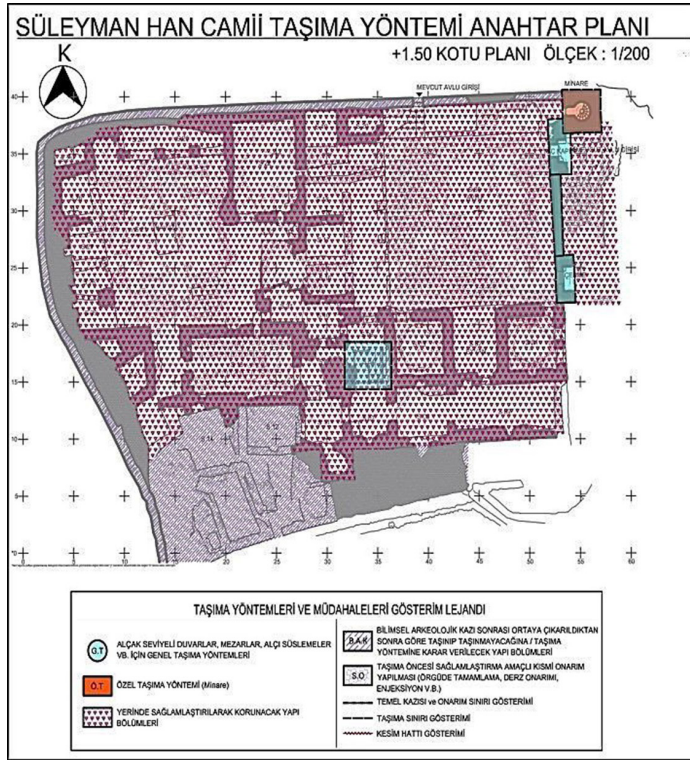
9 Uluçam, 2020, 41.

moloz taşlar ile inşa edilmiştir. Tonozları iki katmanlı, araları boşluklu, kaburgalı (kılçık) tipinde inşa edilmiş, kubbe ise moloz taştandır. Eyvanın sağındaki mekânın yoğun bezemeli alçı süslemeli kubbesi bulunmaktadır¹⁰.

Koruma Metotları

Belirlenen koruma programı ve ilkeleri çevresinde çalışmalar; Süleyman Han Külliyesi yapı malzemesi ve inşa tekniği açısından değerlendirilerek, cami ana yapısı ve medrese kalıntılarının su altında gömü ortamı oluşturarak korunması, cami ile minare arasında yer alan; çeşme ve avlu kapısı ile aralarında bulunan alçak seviyeli duvarların bütüncül ve bloklara ayırarak, minarenin ise taş taş sökülerek birim elemanlarına ayırarak taşınması, Arkeopark'ta örneği inşa edilecek yeni Süleyman Han Külliyesi ana yapısına monte edilmesi, Süleyman Han'ın harimindeki alçı kubbenin bütüncül taşınarak Hasankeyf Müzesinde sergilenmesi olarak planlanmıştır (Şek.2). Bu bağlamda, Süleyman Han Külliyesi ve çevresindeki kalıntıların gelecekteki varlığını sürdürebilmesi için koruma programıyla hem su altında korunması, diğer yandan Arkeopark içerisinde, bölgenin tarihini ve mimarisini yaşatması için olanak sağlanması hedeflenmiştir.

Şek. 2: Süleyman Han Külliyesi koruma planı (Demirtaş, 2018)

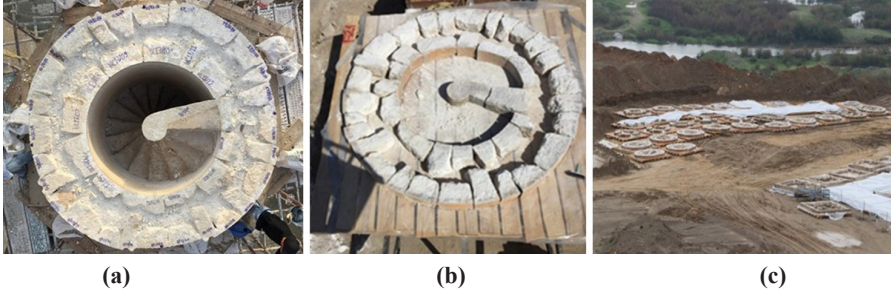
10 Arık, 2003:100; Kılıcı, 1987:164.

Taşıma Uygulamaları

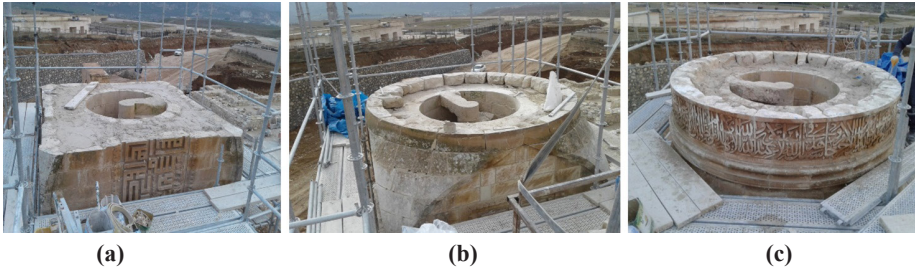
Birim Yapı Elemanlarına Ayırarak Taşıma

Mimari elemanların birim elemanlarının numaralandırılarak, itinalı şekilde özgün malzemeye tahribat yaratılmadan tek tek sökülerek (dismantle) taşınması ve yeni konumunda her bir elemanın özgününe uygun şekilde tekrar birleştirilmesi (reassemble) metodu olarak tanımlanmaktadır¹¹.

Süleyman Han Külliyesi'nin minaresi içte ve dışta kesme taş, orta kısmı moloz taştan harçlı, kesme taş malzeme 1 ve 2 adet birim malzemesi yatay, 1 adet kılıcına kilitlenerek inşa edilmiştir. Minarenin her bir taş sırasının boyutlarına uygun ve bu sırasının yükünü taşıyabilecek kapasitede taşıma tablaları teşkil edilmiş ve tablolarda sökülecek sıranın kodu üzerine yazılmıştır. Her bir yatay sıradaki birim kesme taş malzemeler, iç ve dış kodlamaları yapılarak, düşeyde referans düşey oluşturularak en üstten başlanarak, itinalı şekilde sadece basit geleneksel el aletleri (murç, keski v.b.) kullanılarak sökülüştür. Her bir sıranın sökülmesi öncesi ve sonrası çizim ve fotoğrafik olarak belgelenmiştir. Sökülecek her sıranın birebir çıkarılan şablonuna, sökülme planındaki kodlamalar işlenerek ve eşleştirilerek yerleştirilmiştir. Taşıma tablaları, vinç yardımıyla, taşıyıcı platformların üzerine yerleştirilerek, yeni konumda tabla sıralarına göre en alttan başlayarak kodlamalara göre minare yeniden kurulmuştur (Fot. 5-6).

Fot. 5: a.Süleyman Han Külliyesi minare yatay kodlama, b. Yatay sırası kodlanan ahşap tablolara alınması, c. Montaj sırasına göre depo sahasına alınması

Fot. 6. a.Süleyman Han Külliyesi minare kadide montaj, b. Gövde montaj, c. Gövde montaj uygulamalarından görünüm

¹¹ Sevgi ve Yılmaz, 2022, 199.

Bloklara Ayırarak Taşıma

Taşınacak mimari elemanların, bloklar halinde stabil hale getirilip taşınması (parçalar halinde taşıma) işlemidir (Curtis, 1979). Süleyman Han Külliyesi'nin avlu giriş kapısı ve aynı cephedeki çeşmenin taşınması için kazı yapılarak temel seviyesine inilmiştir. Temel bölgesinde açılan deliklere, taşıyıcı beton kiriş taşıma plağı yerleştirilerek, mimari elemanlarla entegre edilebilmesi sağlanmıştır. Çevresinde duvarlardan düşey hatta kesim işlemleri, zincirli kesme aletleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Her iki parçanın da vinç yardımıyla kaldırılarak zemininde ayrılması sağlanmıştır. Zeminden ayrılan mimari elemanlar taşıyıcı platformlar üzerine alınarak yeni konuma taşınmıştır (Fot. 7).

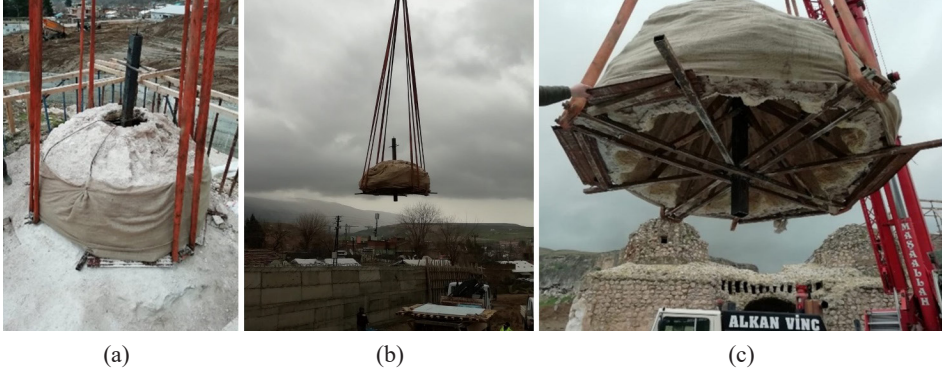

Fot. 7: a.Süleyman Han Külliyesi çeşmenin taşınması için temeline beton kiriş montajı, b. Vinç yardımıyla taşıma aracına alınması ve taşınması (Sevgi ve Yılmaz, 2022, 194.)

Süleyman Han Külliyesi alçı kubbesi, kubbeyi taşıyan yan duvarlar, kemerlerin üzerinde bulunan alçı / sıva bezeme ve süsleme elemanları 2 parça halinde taşınması üzerine çalışmalar yürütülmüştür. Alçı kubbe için aşamalar sökülme, taşıma, özgün parçaların yeni taşıyıcıya aktarılması, özgünden kopyaların bir örneği inşa edilecek camiye monte edilmesi ve özgün alçı kubbenin müzede sergilenmesi tasarımı gibi aşamalarını içermektedir. Alçı kubbenin camiden sökülmesi ve kaldırılmasında; geçici olarak yüzeyden bağlama (facing) sonrasında, parçalı olarak arka yüzeyinden taşıyıcıdan ayırma (kesme) sistemi; yeni taşıyıcıya aktarmada ise, kaplama parçalarının arkasına uygulanacak geriye dönüşlü yapay harçla tesviye edilmesi ve hafif fakat sağlam (Aerolam gibi malzeme türü kullanılarak) taşıyıcıya aktarma yöntemi kullanılmıştır (Fot. 8).

Sökülme öncesinde alçı kubbe üzerindeki toz tabakalarının yüzleme (facing) işlemi esnasında malzemeye nüfuz etmemesi için kuru, kimyasal ve buharlı temizleme yöntemleri denenmiştir. Kuru fırça ile toz tabakası temizlendikten sonra nem ile malzeme üzerinde sertleşen toz tabakası ile karşılaşmıştır. Bu tabaka ise alkol ile suyun 1/1 oranında karıştırılmasıyla elde edilen solüsyonun tatbik edilmesiyle itinalı şekilde temizlenmiştir. Yüzeydeki is tabakasının temizliğinde buhar makinesi ve diş fırçasıyla deneme yapılmış, ancak yüzeyde tahribata oluşturduğundan devam edilmemiştir. Ufalanma olan yüzeyler

Japon kâğıdı ve aseton içerisinde çözüldürülmüş % 5 ve % 10'luk oranda Paraolid B72 kullanılarak sağlamlaştırılmıştır. Eksik kısımların kalıp işlemlerinde zarar görmemesi için tünlenmiş bu kısımlar da aynı yöntemle sağlamlaştırılmıştır.

Fot. 8: a.Süleyman Han Külliyesi alçı ilk parçasının sökülmesi, b.Vinçle yerinden alınması, c.Taşıyıcı araca yerleştirilerek taşınması

Kubbenin alçı süslemesinin kalıbı alınırken yapışma özelliği olmayan malzemeler kullanılarak, kalıp malzemesinden kolay ayrılabilmesi için wax ve arap sabunu uygulanmıştır. 6 kat saf latex yüzeye uygulanarak tüm desenlerin detaylı kalıbı çıkarılmıştır. Bu kalıpla bir örneği inşa edilen yeni Süleyman Han Külliyesi 'nin kubbesi oluşturulmuştur. Her kat Latex arasında malzemenin kuruma süreci tamamlandıktan sonra kubbe dilimlerinin iç bükey kısımlarında yer alan desenleri 8 cm'e yaklaştığından bu kısımlarda silikon dolgu yapılması tercih edilmiştir (Fot. 9).

Alçı kubbenin dışındaki moloz taş, ikinci katmanda yer alan taş ve harç karışımı dolgu malzemesinde yapılan sondajda; kubbenin dilimler halinde kalıp içerisinde dökülerek yapıldığı anlaşılmıştır. Bu nedenle içteki alçı süslemenin kubbeden ayrı şekilde taşınmasının mümkün olmadığı tespit edilmiştir. İçerisinde az miktarda düzensiz taşların bulunduğu bu tabaka 20-23 cm kalınlığında ve çevresinde 38-40 cm'lik duvar örülerek inşa edilmiş olup, kubbeyi hafifletmek üzere bu katman kaldırılmıştır. Dış kısımda da düzgün yüzeye sahip olmayan kubbenin dilimleri için oluşturulan kalıp dilimleri birleştirilip, mukavemeti yüksek horasan harcı uygulanarak ana taşıyıcı oluşturulmuştur. Kubbenin kaldırılmasında, içeride mukavemeti yüksek bir kaburga görevi görececek kalıp ceketi olarak polyester tabakası tercih edilmiştir. İç kısma, kubbeyi kaldırmak için kullanılan metal konstrüksiyon yerleştirilmiş, metal desteklerin Latex kalıba değecek kısımları, ahşap yastıklarla yumuşatılmıştır.

Süleyman Han Külliyesi'nin Arkeopark'ta yapılan bir örneğinde, kapalı avlunun alçı kubbesi başta olmak üzere tüm süsleme elamanlarından alınan kopya, kaldırma, taşıma ve yeni taşıyıcıya aktarma sonrasında gerçekleştirilmiştir (Fot. 9). Bu kopya imalat, özgüne benzer biçimde yeni yerine külliye'nin kapalı avlusunun kubbe ve süsleme

öğelerinde kaplama olarak kullanılmıştır. Alçı kubbenin müzede sergilenmesine yönelik oluşturulan sistem, baraj ömrünü tamamladıktan sonra, özgün yapının gömü ortamından yeniden ortaya çıkarılmasından sonra özgün yerine montajına da olanak sağlayacak şekilde tasarlanmıştır.

Fot. 9: a.Süleyman Han Külliyesi kapalı avlu alçı süslemeli kubbe özgün hali, **b.** Latex uygulaması sonrası (KVMGM arşivi)

Bu tasarımda alçı bezemelerin özgün yapı üzerinde buldukları yığma sistemi temsil eden konstrüksiyon, Ø10 mm et kalınlığına sahip yuvarlak demir kullanılarak, ağ/grid şeklinde oluşturulmuştur. Alçı kubbe çelik strüktüre; aerolam panel üzerine geriye dönüşlü yapay tesviye harcı ile oturtulmuştur. Müzedeki iç avlunun üzeri kapatılarak oluşturulan kapalı avluda özgün konumunda mekânsal boyutlarına uygun sergilenmesi sağlanmıştır (Fot. 10).

Fot. 10: a. Süleyman Han Külliyesi özgün alçı kubbesi çelik strüktüre montajı, **b.** Sunumu

Su Altında İn-Situ Koruma

Arkeolojik alanların yeniden gömülmesi, kazılan bir alanı gelecekteki hasarlardan korumak ve aynı zamanda alanı başka arazi kullanımına uygun hale getirmek için koruyucu bir örtü inşa etme uygulamasıdır. Yeniden gömme sistemi geçici veya kalıcı bir önlem olarak tasarlanabilir, ancak sistem tasarlanmadan önce arkeolojik malzemenin mevcut durumu ve beklenen koruma süresi belirlenmelidir¹² İdeal durumda yeniden gömme, kazı öncesinde mevcut olan zemin koşullarını eski haline getirmeyi amaçlamalıdır¹³ Yeniden gömme sistemleri, uygun şekilde tasarlanırsa, bir alanı gelecekteki araştırmalar için koruyabilir. Her ne kadar korunan kalıntılara yeniden gömüldüğünde erişilemese de, sürekli izleme gelecekteki potansiyel kazılar için yeterli korumayı sağlayabilir. Bu metotlardan, Hasankeyf'teki taşınmaz kültür varlıkları için geliştirilen ve uygulanan gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında koruma metodunun, teorik olarak barajın işletme süresi tamamlandıktan sonra, yapılacak çalışmalarla tekrar açığa çıkarılana kadar korunmasını hedeflemektedir. Bu yöntemin temel amacı, suyun etkisinin taşınmaz kültür varlığına olumsuz etkisini yavaşlatarak azaltmak için muhtelif tane ebatlarda kum ve çakıl malzemeler ile koruyucu bir katman oluşturulmasıdır¹⁴

Yeniden gömme arkeolojik kalıntılarda uygulanmakta olup, bir anıtın korunmasında sık rastlanan bir uygulama değildir. Suyun olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla, anıtların kütlesi ve yüksekliği ile üst örtülü kapalı mekânlarının yeniden gömme amacıyla dolgulanması boşlukların alınması hassas bir uygulama gerektirmektedir. Bu kapsamda Süleyman Han Külliyesi gerek yükseklik ve geometrisi gerekse de strüktürel sisteminin hassasiyet ve hasarları sebebiyle, kalıntılarıyla birlikte çevresinde betonarme koruma duvarı içerisinde gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak, koruma dolgusu üzerine yerinde dökülen cam elyaf donatılı beton kabuğu ile koruma altına alınmalarını gerektirmiştir.

Su altında gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodunda, koruma dolgusu uygulamalarında önce Süleyman Han Külliyesi ve kalıntılarında; oluşacak nemli ortamda gelişimi önlemek üzere bitki ve mikrobiyolojik oluşumlar ile reaksiyona girerek yüzeylere yerleşecek yüzeysel birikimler temizlenmiştir. Yapı ve kalıntılarında örgü eksiklikleri özgün malzeme ve detayında tamamlanmış, bağlayıcıları güçlendirilerek, boşalan derzler tamamlanmıştır. Su basıncı ve dolgunun yükü nedeniyle kısmı göçme ya da yıkılmaları engellemek üzere kapı, pencere, niş vb. açıklıkların boyutlarına göre harçlı, harçsız duvarlar ya da çelik vb. elemanlar ile desteklenmemiş ve anıt ve kalıntıların üzerine capping (harpuştalama) uygulanmıştır (Fot. 11).

Uygulama esnasında dolgu malzemesinden zarar görmemesi ve doğrudan temas etmemesi amacıyla, dolgu ile anıt ve kalıntıların yüzeyleri arasında ayrı bir koruma katmanı oluşturulması için, tüm yüzeyler jeotekstil, kenevir esaslı tekstil (kendir çuval) malzemeler ile örtülenip üzerine tuğla kırıkları ile güçlendirilen kireç esaslı harçla yalıtımı sağlanmıştır (Fot. 12).

12 Johnsen 2009; Williams vd., 2008.

13 Johnsen 2009.

14 Yılmaz vd.2020,413-439.

Fot. 11: Süleyman Han Külliyesi kalıntılarda koruma (Sevgi ve Yılmaz, 2022,188.)

Fot. 12: Süleyman Han Külliyesi betonarme kabuk imalatını taşıyacak koruyucu duvar ve kolonların inşası ve eş zamanlı koruma dolgu uygulamaları (KVMGM arşivi)

Uygulamada önce anıtların çevresine, sonrasında kalıntıları çevresine betonarme koruma duvarları yapıldıktan sonra kalıntılara denk gelmeyecek şekilde tasarlanan ve kabuğu taşıyacak betonarme pabuç ve kolonlar imal edilmiştir. Hem koruyucu çevre duvarları hem de pabuç imatları, anıt ve kalıntıların korunması amacıyla temel kazısı yapılmaksızın, nebati toprak sıyırıldıktan sonra, doğal zemin kotu üzerine kalıp kurularak gerçekleştirilmiştir. Beton imalatlar ile arkeolojik kalıntıların doğrudan temasının önlenmesi ve gerektiğinde betonarme imatların kolaylıkla kaldırılabilmesi amacıyla betonarme pabuç ve duvarların tümünün altında jeomembran katmanı uygulanarak ayırıcı bir katman oluşturulmuştur.

Eş zamanlı bir yandan da gömü ortamı oluşturacak mil kumu katmanları ile dolgu işleri yapılmaktadır. Korumanın sağlanması için silt/kil gibi geçirimsizliği yüksek ancak sonradan oturma riski olan malzemeler yerine, ıslanıp sıkıştırılınca oturarak,

yapı çevresinde statik bir ortam sağlama kabiliyeti olan mil kumunun kullanılması öngörülmüştür. Mil kumu 50 cm yükseklikte tabakalar halinde uygulanmıştır¹⁵

Yapılardaki dolgu uygulaması üst örtü seviyesine ulaştığında kılçık/kaburga olarak tabir edilen taşıyıcı özellikli döşemelerin arasındaki boşluklar, üst bölümlerinden boyuna doğrultuda 1m'lik aralıklarla (her sırada şaşırtmalı) muayene delikleri açılarak mil kumu ile doldurulmuştur. Koruma dolgusu yüksekliği Caminin üst kotunun bittiği noktadan itibaren betonarme koruma kabuğu arasında minimum 50-80cm kalınlığında dolgu katman oluşturacak şekilde tatbik edilmiştir. Son aşamada korozyonu önlemek üzere cam elyaf donatılar kullanılarak betonarme koruma kabuklarının imalatı tamamlanmıştır (Fot. 13-15).

Fot. 13: Süleyman Han Külliyesi üzerine yapılan betonarme kabuğu taşıyacak kolonlar ve eş zamanlı mil dolgulama uygulaması (KVMGM arşivi; Sevgi ve Yılmaz, 2022,188)

Fot. 14: Süleyman Han Külliyesi ve Koç Cami betonarme koruma kabuğunun cam elyaf donatıları

15 KVMGM arşivi.

Fot. 15: Süleyman Han Külliyesi ve Koç Cami medrese kompleksinin betonarme koruma kabuğu (Sevgi ve Yılmaz, 2022,188)

Bir Örneğinin İnşası

DeneySEL arkeoloji, arkeolojik yöntemleri ve teorileri kullanarak geçmişini anlamak ve yorumlamak amacıyla yapılan deneySEL çalışmalarını içeren bir araştırma alanıdır. Bu alandaki araştırmalar genellikle laboratuvar deneyleri, saha denemeleri veya yeniden yapılandırılmalar gibi deneySEL yöntemleri içerir. DeneySEL arkeoloji, arkeolojik verilerin nasıl oluştuğunu ve nasıl yorumlanabileceğini anlamak için bilimsel bir yaklaşımı benimser¹⁶ Bu alan, arkeolojik verilerin bilimsel bir temele dayalı olarak anlaşılmasına ve geçmiş kültürlerin yaşam tarzlarına dair daha derin bir anlayışa ulaşılmasına yardımcı olabilir. Örneğin eski yapı tekniklerini anlamak için mimari yeniden yapılandırılmalar gerçekleştirilebilirler¹⁷. İlisu baraj gölü su seviyesi altında kalan bugünün anıtı ve gelecekte arkeoloji çalışmalarına konu olacak Süleyman Han Külliyesi'nin bu çerçevede değerlendirilerek Arkeopark'ta bir örneği inşa edilmesi planlanmıştır.

Mevcut yapının bir örneğinin inşası; genel özellikleri (mimarisi, yapım tekniği, boyutları, yerleşimi, vb.) ayrıca elde bulunan diğer bilgiler (rölöve, restitüsyon, fotoğraf, vb.) kullanılarak, mevcut yapının benzerinin yapılması olarak tanımlanabilir. Örneği yapılacak yeni yapıda, istenirse farklı ölçek ve özgününe görünüş olarak benzeyen farklı malzeme ve yapım tekniği kullanılabilir. Süleyman Han Külliyesi, yeni Hasankeyf ilçesinde Arkeopark'ta oluşturulan konumunda cami ana yapısı ile avludaki diğer mekân

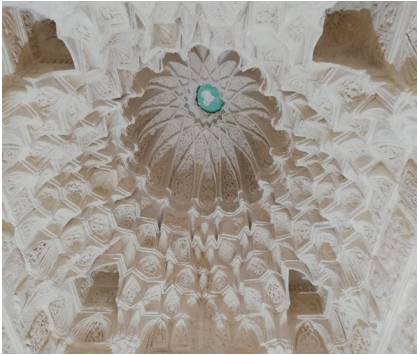
16 Mathieu 2002, 2-6.

17 Hodder 2012, 2.

ve kalıntıların mevcut konumdaki özgün yapı (rölöve) ile eş özelliklerdeki örneği inşa edilmiştir. Böylece özgün yapısında bulunan; bezeme, süsleme, mihrap, söve vb. diğer özgün detaylar uygun yöntemlerle (mülaj, alçı v.b) kalıpları çıkarılarak ve lazer tarayıcı nokta bulutu, Fotoğraflar, rölöveleri gibi tüm bilgi/ belgeler kullanılarak özgünü ile aynı fiziksel özelliklerde özgün malzeme ve inşa tekniklerinde kullanılmıştır (Fot.16-19). Bu uygulamada yaklaşık 600 yıldır devam eden bir yapım geleneği yeniden uygulanarak tecrübe edinilmiştir. Süleyman Han Külliyesinin minaresi, avlu kapısı ve çeşmesi ile alçı kubbenin kopyaları mescit bölümündeki kubbeye montajı gerçekleştirilmiştir.

Fot. 16: Bir örneği inşa edilen Süleyman Han Külliyesi'ni havadan ve güney eyvan, türbe ve kapalı avlu kısmını bakış

Fot. 17: Bir örneği inşa edilen Süleyman Han Külliyesi'nin kapalı avlu kubbesi ve mescit mihrabı örneği

Fot. 18: Bir örneği inşa edilen Süleyman Han Külliyesi'nin mescit bölümünün bir örneğinin inşası, sunumu

Fot. 19: Bir örneği inşa edilen camiden görünüm (KVMGM arşivi)

Sonuç

İlisu Barajı su seviyesinden doğrudan etkilenen anıtların taşınması ve mevcut dokuda bulunan ancak inşa teknikleri nedeniyle taşınmayan anıtların ise bir örneğinin inşa edilmesine bağlı olarak eski Hasankeyf'in analojisi yapılarak yeni Hasankeyf ilçesinde Kültürel yarımada tasarlanan Arkeopark; tarih ve kültür mirasının sürdürülebilir bir şekilde korunması adına bir çabanın ürünüdür. Bu çalışmalar, sadece geçmişi geleceğe taşıma çabası değil, aynı zamanda bölgeye özgü mimari ve yapısal özellikleri günümüze aktararak kültürel zenginliği yaşatma amacını da taşımaktadır. Gelecek kuşaklara bu önemli mirası aktarmak için yapılan çabalar, tarihî ve kültürel bağları güçlendirilmesi ve sürekliliğine yönelik çalışmalar olarak değerlendirilmelidir.

Süleyman Han Külliyesi gibi anıtsal bir yapının su altında korunması için yöntemler kısıtlıdır. Ancak arkeolojik alanlarda kalıntıların korunmasına yönelik uygulanan geri gömme/yeniden gömme gibi tekniklerden geliştirilen, su altında koruma uygulamalarında gömü ortamı oluşturularak (dolgu katmanları) in situ olarak koruma yöntemi, suyun anıt üzerine oluşturacağı tahribatların azaltılması ve korunması için uygulanmıştır. Ilisu Barajı işletme ömrünü tamamladığında, tekrar gün yüzüne çıkarılmasına kadar, eski Hasankeyf yerleşimdeki tarihi doku içerisindeki yöreye özgü ve anıtsal mimarinin önemli bir temsilcisi olan ve gömü ortamında korumaya alınan Süleyman Han Külliyesi'nin, Arkeopark alanında özgün yapım malzeme ve tekniği ile bir örneği inşa edilerek, sadece kent belleğinde değil toplum tarafından somut olarak deneyimlenmesine olanak sağlanması hedeflenmiştir.

Su kaynakları çevresinde gelişen tarihi yerleşimler, çağdaş yaşamın gereksinimleri nedeniyle bayındırlık faaliyetlerinden biri olan barajlardan sıklıkla etkilenmeye devam etmektedir. Anadolu'nun zengin kültürel katmanları nedeniyle bayındırlık faaliyetlerinde etkilenen kültür varlıklarının korunması zorlu bir koruma alanı oluşturmaktadır. Kültür varlıklarında suyun aşındırıcı etkileri artık kanıtlanmıştır. Bu nedenle bu tür alanlarda bulunan kültür varlıklarının korunmasına yönelik yöntemleri geliştirmek için mevcut çalışmaların ve alınabilen sonuçların da paylaşılması, korumanın etkili olup olmadığının değerlendirilmesi, hâlihazırda planlanan baraj projelerinin kültür miras alanlarına etkilerine yönelik bilgi kaynağını oluşturması açısından önemlidir. Bu çalışmaların karar verilecek bayındırlık faaliyetlerinin planlama sahalarının ülkemizin zengin kültürel mirasının korunması bilinciyle ele alınmasının sağlanması amacıyla artırılması, bilimsel ve teknik ortamlarda tartışılması, yeni çalışmalarda miras alanlarında olumsuzlukların azaltılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu amaçla Ilisu Barajından etkilenen Süleyman Han Külliyesi örneğinde, mimari unsurları taşınan ve ana kütle gömü ortamı oluşturularak su altında in situ olarak korunmasına yönelik gerçekleştirilen çalışmalarda teknik detayları paylaşarak literatüre katkı sağlanması ve gelecekte yapılacak uygulamalara fikir verilmesi yanında bilimsel ortamda tartışılması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Arık, O. (2001). *Hasankeyf*, Marco Plüss, İstanbul.
- Arık, O., (2003). *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Ankara, 2003.
- Curtis, J. O., 1979, *Moving Historic Buildings*. Washington: U.S. Dept. of the Interior, Heritage Conservation and Recreation Service, Technical Preservation Services Division.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*. Paris: E. de Boccard.
- Hodder, I., (2012). *Entangled An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*, Wiley-Blackwell, London.
- Kılıcı, A., 1987, Hasankeyf Vakıf Eserleri, *Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*, 7-13 Aralık 1987 .159-189, Ankara.
- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi (2008-2021). Hasankeyf’te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Proje Yapımı Nuran Demirtaş, 2016, Hasankeyf’te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapım İşi Cumhuriyet İnşaat, 2018.
- Mathieu, J.R. 2002 Introduction- Experimental Archaeology: Replicating Past Objects, Behaviors, and Processes, J. R. M. Mathieu (ed.), *Experimental Archaeology (BAR)*, 1-11.
- Özdoğan, M., 2015, Barajlar ve Arkeoloji, İTÜ, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, 43-48, İstanbul
- Sevgi, S., Çetin M., Yılmaz, M. 2017 Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi’nin Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Projesi, *Kâgır Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri IX* (05-06 Aralık 2017) Bildirileri, İstanbul, 10- 37.
- Sturkenboom, I., (2009), The Ornamented Style in Hasankeyf From The Time of Sultan Süleyman, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, Batman, Batman Valiliği, 458-478.
- Uluçam A. (2009). Hasankeyf ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri” *I. Uluslararası Batman ve Kültür Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, Batman, Batman Valiliği, 117-139.
- Uluçam, A. (2020). Hasankeyf Şehabiye Medresesi (Sultan Süleyman Külliyesi), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* , (5) , 37-58. DOI: 10.47702/sematr.2020.3
- WCD (2001). Heritage at Risk 2001-2002: Dams and Cultural Heritage. <https://www.icomos.org/risk/2001/dams2001.htm#>.
- Woolfitt, C. (2007). *Preventive conservation of ruins: reconstruction, reburial and enclosure*, Conservation of Ruins (ed. John Ashurst), 147-193.
- Yılmaz, M., Sevgi, S. , Eskici, B. , Şener, Y. S. , Eliüşük, M. , 2020, Kısmen Baraj Gölü Suları Altında Kalacak Olan Hasankeyf Yamaç Külliyesinin Sağlamlaştırılması, Korunması Ve Sergilenmesine Yönelik Uygulamalar, *Amisos*, 5: 413-439.
- Yurttaş, H. (1991). *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.
- URL 1 (Fot. 2) Bell, Gethrude (1911). <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-19-1-43>, Erişim Tarihi: 10.12.2023.
- URL 2 Hamamcıoğlu, Turan, M. ve vd. (2010). İzmir, Bergama, Yortanlı Barajı Göl Sahasında Bulunan Paşa Ilıcısı (Alliano) Termal Yerleşmesi Koruma Projesi, İMO İzmir Şubesi Perşembe Seminerleri Programı 11 Kasım 2010. https://eski.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/bc416d69c9f3a1d_ek.pdf?tipi=2&turu=X&sube=16 [Erişim Tarihi:30.04.2021].
- URL 3 WCD (2001). Heritage at Risk 2001-2002: Dams and Cultural Heritage. <https://www.icomos.org/risk/2001/dams2001.htm#>, Erişim Tarihi: 10.12.2023.

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | *Journal of Art History*
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 33, Sayı: 1, Nisan 2024 | *Volume: 33, Issue: 1, April 2024*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŞCI, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizajpaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

[İnternet Sayfası \(Açık Erişim\)](#) | [Internet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Crossref

SOBIAD

**Academic
Resource
Index
Research**